

Gondolati ívek, metszetek egy korról, rendszerről, ideológiáról

Metszetek bolszevizmusról, sztálinizmusról.
Szerk. Gyarmati György és Pihurik Judit.
Magyar Történelmi Társulat – Kronosz
Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok
Történelmi Levéltára, Budapest–Pécs, 2018.
287 oldal

A bolszevizmus–sztálinizmus kérdésköre, a bukott totalitáriánus rendszer egyes elemeinek, szellemi, ideológiai-politikai lényegének és hatalmi struktúrájának át- és újragondolása az elmúlt három évtized történetíróinak kedvelt, gyakran túlfűtött hangvétele, időnként politikailag is motivált témája volt. Az elemzésekkel eljutottak az államszocialista rendszer által szakralizált és köréje komplex forradalmi kánont felépítő Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól az inga kilengésének logikáját követve a külföldről pénzelt bolszevik puccs, avagy éppen a zsidó összeesküvés gondolatáig.

A modern historiográfia az 1917-es hatalomátvétellel foglalkozó műveket öt nagy elméleti megközelítés köré rendezi. A könyvet kézbe véve tartottam tőle, hogy egy újabb szintéziskísérletet, újabb elméleti rekonstrukciót olvasok majd, ez az érzésem azonban a nyomdatechnikailag is izléses kivitelű kötetrel szemben a vele való ismerkedés első pillanataiban elmúlt. A bevezetőben ugyanis a kötet szerkesztői, *Gyarmati György* és *Pihurik Judit* egyértelművé teszik, hogy 1917-tel kapcsolatban szellemi alapvetésként Nicholas Werth álláspontját fogadják el, amely szerint „a szétzilálódó, összeomlóban lévő cárizmus keltette »intézményi légüres térben [...] összetart, vagy – pontosabban – egymásba illeszkedik a politikai államcsíny és a társadalmi forradalom, majd később válik szét az önkényuralom évtizedeire.«” (8. old.) A fentiekhez igazodó friss, a modern történetírás szellemiségének megfelelő szemléleti megközelítést tükrözi, hogy a 2017 áprilisában rendezett konferencia anyagát bemutató kötet szerkesztői hangsúlyozzák: a közölt írások nem a politikatörténet egy újabb, sokadik értelmezésével kísérleteznek, „inkább a társadalmi megélés, illetve a korabeli társadalmi recepció felől közelednek tárgyukhoz”. (9. old.)

A recenzens ebben látja a könyv legfőbb értékét: nem akar komplex rendszereket felállítani, újabb „mértékadó” ideológiai alapvetéseket mesterségesen konstruálni, hanem „metszeteket” nyújt, korkép részleteket, amelyekben mint cseppben a tenger tükröződnek a sztálinista rendszer egyes eltérő sajátosságai. Ez többet mond el a hatalom lényegéről, a korabeli életről, a rendszer közvetlen hétköznapi megéléséről, mint a gyakran erőltetett, politikailag megkonstruált elméletek. A közölt írások szellemileg és tartalmilag sokszínűek, jelentős részük nem közvetlenül magával a szovjet rendszerrel, hanem annak két világháború közötti szellemi értelmezésével, avagy éppen 1945 utáni kelet-európai adaptációjával foglalkozik. Ami azért is üdvözlendő, mert a térség lakosai számára ez sokkal húsba vágóbban megélt tapasztalat volt, így élénkebb az érdeklődés is iránta.

Az Oroszországban végbement változások korabeli recepcióját tárgyaló munkák sorában az első a konferencia óta sajnálatosan elhunyt Szőke Katalin tanulmánya a hétköznapi káoszával és pusztulás vízióival foglalkozik Ivan Bunyin, Maxim Gorkij, és Vaszilij Rozanov naplói, írásai alapján (*A köznapi káosza és pusztulás víziók. Apokalipszis 1917 – Ivan Bunyin, Makszim Gorkij és Vaszilij Rozanov*). A káoszjelenés ősforrását a szerző Nyikolaj Bergyajev *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című írásában találta meg, kimutatva, hogy a Szolovjov műveiben leírt apokaliptikus vi-

zió nem világvégére, hanem egy konkrét történelmi kor lezárultára, egy történelmi katasztrófára vonatkozik. Magát a katasztrófát a szerző az első orosz Nobel díjas író „Elátkozott napok” című naplója alapján közelíti meg, amelyet Bunyin 1918–1920 között Moszkvában és Odesszában írt, mielőtt végleg elhagyta volna az országot. Ő volt talán az egyetlen író, akit nem vagy alig érintettek meg a kollektivisták utópiák, az ő témája mindig is a vidék, az orosz paraszt volt, és tárgyalt művében kíméletlen őszinteséggel rántja le a leplet az orosz értelmiségről: „A kommunizmus és a szocializmus úgy kell az orosz népnek, mint tehénnek a nyereg; megvadítja őket.” (19. old.) Gorkij *Illetlen gondolatok* címmel – annak betiltásáig – a Novaja Zsiznybe írt meglepően rendszerkritikus, ám mégis utópikusan megrajzolt képet 1918 Oroszországról, míg Rozanov írásában – *Korunk apokalipszise* – önmaga és az ország sorsával vet számot, egy utópista vallásban találva meg az élet értelmét.

Szilágyi Ákos *Az orosz forradalom öngyilkosai* című, több mint nyolcvan oldalas, önálló kismonográfia értékű írása terjedelmében és gondolati ívében is a legnagyobb szabású dolgozata a kötetnek. A szerző a katolikus és ortodox egyház öngyilkosság-felfogásából kiindulva a nagy terror időszakig tekinti át a jelenséget és annak mozgatórugóit, feladva ezzel a leckét szerkesztőnek és recenziósnak egyaránt. A tanulmány kiindulópontja az, hogy a forradalom és a polgárháború közepette az öngyilkosságok száma viszonylag alacsony volt, és az új hatalom ateizmusa és antiklerikalizmusa következtében átmenetileg enyhébb megítélés alá esett. Az arány a konszolidáció éveiben, elsősorban 1924–1925-ben ugrott meg számottevően. Magában a bolsevik pártban élt az ügyért vállalt mártíromság gondolata, és a húszas évek nagy öngyilkossági hulláma idején az önkézzel életüknek véget vetők között magas volt a hatalmat monopolizáló bolsevik párt tagjainak a száma. A jelenség okát Szilágyi Ákos a becsapottságban, a NEP által helyreállított régi életforma vál-

ságában, a forradalmi hit és a forradalom utáni valóság kibékíthetetlen ellentétében, a feleslegesség és hanyatlás életérzésében látja.

A harmincas évekre ismét változott a helyzet, Sztálin „harmadik forradalma” a magánélet etatizálását is magával hozta. Ennek illusztrálására a szerző idézi Borisz Pilnyakot, aki szerint nem él a Szovjetunióban olyan ember, akinek már ne jutott volna legalább egyszer eszébe, hogy golyót röpít önmaga fejébe. Az önként vállalt halál ekkor már a totálisan záródó rendszerből a kivonulás utolsó lehetőségét jelentette, az 1936–1939 között lejátszódó perhullám idején is számosan ily módon tagadták meg részvételüket az erkölcsi-politikai megsemmisítésüket célzó színjátékban, a koncepciós perekben. Sztálin viszont ezt az „osztályellenség fegyverének” tekintette, és elkövetését nyílt lelepleződésnek hirdette, s az öngyilkosok morális lejáratása céljából tettüket férfiatlan cselekedetnek, gyáva megfutamodásnak állította be. Szilágyi Ákos végső konklúziója az, hogy bár a Szovjetunióban a harmincas évekre egyre többen vetettek véget önkézzel életüknek, elsősorban nem az elkövetők száma, hanem körükben a magas párttiszségeket viselőknél az aránya a figyelemreméltó. A szerző azt is leszögezi, hogy tanulmánya az öngyilkosságokról szól, azonban sem az áldozatok száma, sem társadalmi összetétele nem feleltetheti az állam által a saját polgárai ellen elkövetett gyilkosságok magas számát – az öngyilkosság csak ennek korszakonként eltérő módon megítélt kísérőjelensége volt.

Pihurik Judit dolgozata a bolsevizmus két világháború közötti magyar elméleti megközelítésével foglalkozik (*A propagandán innen és túl. Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból*). Megállapítja, hogy a kép korántsem sematikus, a propagandisztikus szövegek túl léteztek számottevő tudományos megközelítések is. A tanulmány különböző politikai irányzatokhoz tartozó gondolkodók (Gratz Gusztáv, Fábrián Béla, Kovrig Béla, Kornis Gyula) külön-

böző időpontokban írt műveit bemutatva elsősorban a bolsevizmus és a sztálinizmus gyökereiről és alapvonásairól, valamint a munkásmozgalom ideológiájáról és vezetőiről alkotott elképzeléseket veszi sorra. A kor izgalmas kérdése volt a diktátorok szerepének megítélése is, e témában a szerző Kornis Gyula 1933-as gondolatait idézi. Kornis Mussolinin pozitív példaként említi, de Lenint nem értékeli sokra, holott leszögezi, hogy a „bolsevizmus Lenin eszének és akaraterejének eredményeképpen jött létre”. (117. old.) Sztálint, „a cserzővarga fiát” oly módon köti be az általa konstruált elméleti rendszerbe, hogy kifejti, a forradalmárok csak addig rendbontók, ameddig hatalomra nem jutnak, utána az állam és a társadalom új rendjének megvalósítása érdekében már erőszakosabb eszközöket választanak, mint a korábbi rendszer.

A sztálini modell második világháború utáni expanzióját középpontba állító szerzők közül Kalmár Melinda a sztálinizmus kelet-közép-európai esélyeiről írt tanulmányt, és a népi demokratikus elkanyarodás jelenségét vette górcső alá (*A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei. A népi demokratikus elkanyarodás*). Kiinduló kérdése az, hogy a térségnek a második világháború után volt-e sansza a nem szovjet befolyási övezetbe tartozni, illetve a sztálinizmusnak milyen valós esélyei voltak a régióban. Az átmenetet, Sztálin várakozó álláspontját indokolhatta, hogy sem a régió lakossága, sem a Nyugat nem fogadott el gyors és radikálisan erőszakos átállást, és számolni kellett erőteljes civilizációs közegellenállással is. A szovjet gondolkodástól nem állt távol, hogy ha a fejlettebb területek az ő szempontjukból a Birodalom perifériájára estek, akkor azokat lazább, organikusabb módon kössék a központhoz. Paradox módon épp a térségben lévő kisállamok korábbi történelmi fejlődésükből következő demokráciadeficitje könnyítette meg a szovjet modell bevezetését. A kérdés az volt, hogy mintakövető lesz-e az új berendezkedés, vagy teret hagy a helyi, történetileg ki-

alakult sajátosságoknak, megőriz-e valamit korábbi intézményekből, struktúrákból. Hosszabb távon a szovjet ideológia is kísérletezett valamiféle önarcú modellvariánssal, és az új irányzatra a Gomulka-féle lengyel és a magyar pártvezetés reagált a leggyorsabban és leglátványosabban. 1961-től úgy tűnt, hogy ennek az iránynak komoly perspektívái vannak, hiszen itt már a rendszer végcéljaként megfogalmazódott a társadalmi öngazgatás gondolata. A szatellit államok a hatvanas évektől konvergáltak egy harmadikutas alternatíva felé, amely egy párti keretrendszerben valósított volna meg valamiféle sajátos pluralizmust. Kalmár Melinda zárógondolata a népi demokrácia rejtélyes természetéről szól, amelyet a nyolcvanas években a vezető réteg ideaként vetített a jövőbeni politikai horizontra, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy másrésről ez a politikai formáció nyitott utat 1948-ban egy diktatórikus modell bevezetéséhez.

Palasik Mária *Diktatúraépítés demokráciában. Ahogyan a parlamentben látták 1945–1949 között* című írásában abból indul ki, hogy az 1944 vége és 1949 tavasza közötti események tudományos értékelése, vitája a mai napig tart. A szerző két elméletet említi: az egyik szerint ez az időszak az államszocializmus kezdete, a kommunista diktatúra bevezető fázisa. A másik, árnyaltabbnak tartott álláspont szerint ez a rövid korszak önmagában is több periódusra osztható: az 1944 vége és 1945 novembere közötti időszak értelmezhető népi demokráciaként, az 1945-ös nemzetgyűlési választásokkal a demokrácia irányába mozdult, de 1946 végétől, 1947 elejétől már egy „balra szűkített” népi demokratikus út felé tendált a rendszer, majd 1949-ben fordult át sztálinista proletárdiktatúrába. A dolgozat arra sorol példákat, hogy a képviselők ez idő alatt hogyan érzékelték a változásokat, mikor és milyen formában utaltak arra, hogy az ország a diktatúra irányba tart. Ennek első említése 1945. december 7-én történt, amikor a felhatalmazási javaslat tárgyalásán

Nagy Ferenc házelnök általános és részletes vita nélkül fogadtatta el azt a parlamenttel, és ekkor Nagy Vince kiskgazda képviselő bekiabált: „Ez diktatúra, nem demokrácia!” (166. old.)

Petrás Éva Kovrig Béla szociálpolitikus, szociológus kommunizmusképet elemezte tanulmányában (*A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata. Kovrig Béla, kereszténydemokrata szociálpolitikus kommunizmusképe*). Az elsősorban a társadalombiztosítás iránt érdeklődő Kovrig 1926-ban arra a következtetésre jutott, hogy az orosz városok munkásainak életszínvonala a cári időszakhoz képest egyáltalán nem javult, sőt jelentősen romlott. Lenin halála után orosz tradíciójú expanziót várt a Szovjetuniótól, a civilizációk ütközését elkerülhetetlennek tartotta. 1941-ben *Embersors a Szovjetunióban* címmel közölt e tárgyban újabb munkát, melynek végső konklúziója: „Embertelenül nem lehet embert boldogítani. Ez a bolsevizmus tanulsága.” (197. old.) Kovrig pályaképe önmagában is illusztrálja a rendszer működését: 1946-ban az ÁVO „pressziós” módszerrel beszervezte, ám a katolikus egyházzal csupán bárki által tudható információkat közölt. 1948-ban kalandfilmekbe illő szökés után az USA-ban telepedett le, egyetemi tanár volt, ám az ÁVH még ekkor is megpróbált utána nyúlni – sikertelenül. Itt írta a *Nemzeti Kommunizmus Magyarországon* című munkáját, mellyel 1956-nak a magyar forradalmak és szociális mozgalmak sorában való elhelyezése volt a célja. Petrás Éva záró értékelése szerint Kovrig a nemzeti kommunizmus vonatkozásában olyan gondolatokat tudott megfogalmazni, amelyeknek újbóli felbukkanására a társadalomtudományban még évtizedeket kellett várni.

A személyi kultusz kérdéskörét érinti A. Sajti Enikőnek a Tito-kultusz kialakulásáról és funkciójáról szóló írása (*„Tito megmonda, mit gondol a nép”. A Tito-kultusz kialakulása és funkciója*). Bevezető gondolataiban kifejti, hogy Tito egy ma már nem létező ország „abszolút uralkodója” volt (213.

old.), annak minden kellékével együtt, halála után azonban őt is utolérte a diktátorok sorsa, életét utólag feketére festették, nevéhez vad városi legendákat kötöttek, az inga kilendült a másik irányba. A széteső Jugoszlávia romjain virágzó ellenpropaganda mellett lassan regenerálódik a Tito-kultusz is, és napjainkban a két jelenség egymás mellett él. Sajti Enikő azonban azt tartja nagyon fontosnak, hogy a különböző előjelű legendák mellett napjainkra formálódóban van a történelmi Tito-kép is, újabb szakmonográfiák foglalkoznak immáron hitelt érdemlően az életével. A szerző munkájában arra tesz sikeres kísérletet, hogy a jugoszláv szocialista ikonográfia legfőbb elemévé váló Tito-kultusz eredetét tárja fel. Konceptiója szerint a kultusz az emberarcúbb szocializmus jugoszláv változatának, az öngazgató szocializmusnak a terméke volt, és az új állam hatalmi legitimációjának szerves részét képezte. A legendák és azok forrásainak számbavétele után megállapítja, hogy a Tito hagyatékaért folytatott „birtokper” még korántsem ért véget, de a délszláv államok historiográfiája napjainkra túllépett a fekete-fehér sablonokon, és megkezdődött az életmű valós kritikai számbavétele.

Gyarmati György az „etalon-Rákosi” kultuszának jelentésrétegeit boncolgatja *„Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj”. Az „etalon Rákosi” kultuszának jelentésrétegei* című dolgozatában. Kiindulópontja szerint Rákosi regnálása már hatvan éve véget ért, de a nemzeti emlékezet ebből semmit nem őrzött meg, mert nincs mit megőrizni, és nincs mit elfeledni – a korszak a kollektív amnéziába süllyedt. Egy szempontból azonban úgy gondolja, hogy érdemes újból körüljárni a témát, nevezetesen azt megvizsgálni, hogy Rákosi sokat emlegetett személyi kultusza valójában mennyire volt *személyi*. A szerző – Hajdú Tibor nyomán – úgy fogalmaz, hogy Rákosi „személytelen kultusza” a szocializmus „megcsúfolt, sztálinista derivátumát [...] adaptálta” (228. old.), 1953 után viszont a halott Sztálin kísértete volt, és maga is jól tudta ezt. Személyi kul-

tusának felépítéséhez hiányoztak az alapok, a Sztálin-féle vezérkultusz vagy a Titó-féle partizán önfel szabadító romantika szóba sem jöhetett. Rákosi rémuralmat valószínűleg Magyarországon, miközben maga is paranoid módon félelemben, rettegésben élt. Gyarmati azt is felvázolja, hogy a rendszerpropagandával párhuzamosan ellenkultusz is kibontakozott, melynek egyik eleme a lakosság túlélését segítő *humor* volt. A köznapi emberek Rákosi annak tekintette, ami volt: egy idegen eszme és hatalom kreatúrájának. Rituális felmagasztalása kontraproduktívnak bizonyult, és Sztálin halála után eminens mintakövetőből „vonakodó csatlóssá” vált. (247. old.) Gyarmati összegzése szerint a múlt bizonyos figurái és rendszerei, így például Kádár János konszolidált regnálása is felbukkannak a „nosztalgia titokzatos tárgyaként”. (252. old.) Rákosi esetében azonban a kommunikatív emlékezet kulturális–történelmi emlékezet alakul át, jobban szólva inkább elfeledettséggé, közönségi annéziává vált.

Standeisky Éva a rendszerellenességre és a rendszerhit problematikájával foglalkozik „Az ember tragédiája” ’50-es évekbeli bemutatása kapcsán (*Rendszerellenesség és rendszerhit. Az ember tragédiája az 1950-es években*), de felidéz annak a Rákosi-korról megsemmisítő kritikát mondó 1952-es átiratát, „Az élmunkás tragédiájá”-t is. Felvázolja, hogy a Tragédia 1953-as színpadra állítása a magyarországi sztálinizmus oldódásával függött össze, amikor azonban 1955 januárjában felújították, a politikai klíma már ismét zorddá vált. A műről állást foglalt a kor több meghatározó irodalmi és politikai személyisége, és a diskurzus arról folyt, hogy a „szocializmus építésének adott magyarországi időszakába” mennyire illeszthető be Madách szellemisége, illetve hogyan értelmezendők az ötvenes évek körülményei között a Tragédia gondolatai, különösen a Falanszter szín értelmezése adott nem kevés okot a töprengésre. A mű bemutatása révén keletkezett társadalmi izgalom és tömeges érdeklődés, a kibontakozó viták szel-

lemi értelemben már jelezték ’56 közeledtét is.

Rainer M. János a magyar posztstálinizmus kádárista modelljét három szempont alapján vizsgálja a kötetet záró tanulmányban (*Magyar posztstálinizmus*): Kornai János szocialista rendszermodellje, az uralmi rendszer totalitárius potenciálja, valamint az 1917-es forradalmi ideológia aspektusából. Leszögezi, hogy a Kornai-féle modell alapján úgy tűnik, a hatvanas évektől elmozdulás tapasztalható a klasszikus szisztémától annak ellenére, hogy a szovjet típusú rendszer alapstruktúrái gyakorlatilag semmit sem változtak. Változott viszont a fontossági sorrend, a terror visszaszorult, a társadalom szempontjai, igényei, olykor már nyomása is érzékelhetővé vált az uralmon lévők számára. Az utópisztikus célok, mint a kommunizmus felépítése helyébe valószínűbb problémák kerültek, például a modernizáció aktuális feladatai. A szerző magyar strukturális specifikumként a többi szovjet blokkbeli országnál mélyebb és radikálisabb gazdasági reformot jelöli meg. A korszak vizsgálatában az állam és társadalom diskurzusait és interakcióit helyezné előtérbe, mert ezen egybevetéseknek a nyomán alakul ki „a nálunk (most) viszonylag jobb” formulája (274. old.), amelyben benne van a leszakadástól, a dolgok rosszabbra fordulásától való folyamatos szorongás is, az egyenleg összességében mégis pozitív. Rainer szerint már 1917 és 1921 között világossá vált a bolsevizmus vezetői számára is, hogy ideológiájuk vereséget szenvedett. Sztálin ebben a helyzetben az orosz birodalmi tradíciókhoz nyúlt vissza, amelyeknek lényeges eleme a Nyugathoz történő iparosító-modernizáló felzárkózás törekvése volt. A második világháborús győzelem egyfajta szovjet küldetéssé manifestálódott, és látszólag igazolta a kikényszerített és erőltetett modernizáció sikerét. A periféria országaiban azonban erre a küldetéstudatra természetesen nem lehetett számítani, de a kapitalizmust elkerülő, annak meghaladását hirdető modernizációs

elméleteknek nagyon is jó volt a percepciója. Felvetődött a kérdés, hogy lehetséges-e a szocializmust nem sztálini módszerekkel működtetni, de a gyakorlat felemás lett: bár megjelent a felhalmozás és a polgárosodás, ez nem volt elegendő méretű ahhoz, hogy jelentős, független középosztályt kialakítson. Csupán kispolgárosodás történt, azonban a korábbiaknál ez is az emberi létezés valamivel magasabb színvonalát jelentette. Valódi polgárosodásra a rendszerváltás nyújtott volna elméletileg lehetőséget, ám hogy ténylegesen valóra válik-e, vagy vágyálom marad, azt a tanulmány és egyben a kötet zárómondatában a szerző úgy fogalmazza meg, hogy jelenlegi realitás a perifériális térségek kispolgári alattvalói társadalma, s hogy a két változat körül melyik

válik valóra, azt majd az idő dönti el. Egyelőre úgy tűnik, hogy az esélyek az utóbbi változatra kedvezőbbek.

Összességében az érthető, jól követhető írások töprengésre, továbbgondolásra készítenek, a recenzens a művet a Pécsi Tudományegyetem történeti szakirodalmi listájára már fel is vette. Egy ismertetésnek illik azzal zárulnia, hogy a művet kinek ajánljuk: nos, igényességük, érdekességük és érthetőségük folytán nemcsak szakembereknek, hanem minden, a téma iránt elfogulatlanul érdeklődő, gondolkodó embernek javasoljuk forgatását.

BEBESI GYÖRGY